

Səmayə HƏBİBOVA,

Bakı Dövlət Universitetinin Konstitusiyaya və
Bələdiyyə hüququ kafedrasının doktorantı
e-mail: shebibova@yahoo.com

MÜASİR DÖVRDƏ DÖVLƏT-DİN MÜNASİBƏTƏRİNƏ DAİR YANAŞMALAR

Açar sözlər: dini qurumlar, dini siyasət, konstitusiyaya, model, xarici ölkələr, teokratiya, dünyəvilik.

Keywords: religious organizations, religious policy, constitution, model, foreign countries, teocracy, secularity.

Ключевые слова: религиозные организации, религиозная поитика, конституция, модель, зарубежные страны, теократия, секулярность.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında Azərbaycan dövlətinin əsaslarından biri kimi onun dünyəvi dövlət olması təsbit edilmişdir. Elə Konstitusiyamızın 18-ci maddəsində də birbaşa şəkildə Azərbaycan Respublikasında dinin dövlətdən ayrı olması, bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabər olması təsbit edilmişdir. Konstitusiyanın 49-cu maddəsi vicdan azadlığını təsbit edir [1].

Müasir dövlətlər, bir ictimai forma olmaqla, bir qayda olaraq, cəmiyyətin sosial quruluşunun digər komponentləri üzərində üstünlük təşkil edir. Dövlətin dominant və tənzimləyici rolu müxtəlif səbəblərlə müəyyən edilir: mövcud hüquqi nizam, cəmiyyətin ənənəvi statistik istiqaməti, qeyri-dövlət sektorunun zəifliyi və ciddi sosial problemlərin olması. Müasir bir dini təşkilat da, ən müxtəlif formasiyaları əhatə edən çoxölcü-lü və çoxşaxəli bir sosial fenomendir: öz hüquqi sistemləri olan güclü və ya təsirə malik olmaqla bəzən dövlət strukturlarını belə üstələyə bilər.

Həm dövlət, həm də din, digər keyfiyyət və funksiyalara əlavə olaraq, insan davranışının güclü bir tənzimləyicisi kimi çıxış etməkdədir. Dini təşkilatlar müasir cəmiyyətlərin sosial quruluşunun tərkib hissəsidir. Bəzi ölkələrdə din və dini

təşkilatlar əslində qanunu və dövləti əvəz edir və ya siyasi dini gücün həyata keçirilməsi üçün dövlət və qanundan istifadə edir; digərlərində dinə inamsızlıq, ictimai həyatdan uzaqlaşdırılması insan və cəmiyyət böhranının səbəblərindən biri olaraq görülür [5, s. 14].

Dünyanın bir çox ölkəsi üçün xarakterik olan dünyəviləşmə prosesləri, yeni sosial texnologiyaların və kommunikasiyaların inkişafı dini birləşmələrin sayına hələ də ciddi təsir göstərə bilmir. Lakin, ənənəvi dini təşkilatların sosial proseslərə təsiri və sayı azalırsa, onları müasir şəraitə və sosial dinamikaya daha uyğunlaşdırılmış yeni dini cərəyanlar meydana çıxmaqda davam edir.

Ümumiyyətlə, dövlət-din münasibətləri digər ictimai qurumlarda olduğu kimi, həm cəmiyyətin tarixi ənənələrinin, həm də rəşional şəkildə təşkil olunmuş və demokratik cəhətdən legitimləşdirilmiş dövlət ənənələrinin ayrılmaz komponentidir [7, s. 212].

Hazırda dünyada mövcud olan dövlət-din modelləri müxtəlif amillərdən, o cümlədən dinin dövlətdə və mövcud olduğu ictimai həyatda mövqeyindən, dövlət rejiminin demokratik, avtoritar, ya da totalitar xarakterli olması kimi amillərdən asılıdır. Dünya həyatından çəkinməyə dəvət edən, asketizm və insanların sırf mənəvi həyatına əhəmiyyət verən dinlər digərlərinə nisbətən dövlətlə daha çox uzlaşan dövlət-din münasibətlərini meydana gətirir [4, s. 22]. Buna misal kimi hinduizm, buddizm və konfutsiçilik kimi dinləri göstərmək olar. Dünyəvi həyatın qaydalarının müəyyən edən, onun təşkil olunmasına dair göstəriş və qadağalar müəyyən edən dinlərdə (İslam, Xristianlıq, Yəhudilik) isə dövlət-din münasibətlərinin toqquşması labüddür [11, s. 148].

Azərbaycanda islam dini, şəriət normaları qə-

dim ənənələrə malikdir və müəyyən hallarda dini normalar hüquq normalarından daha çox insanların həyatını tənzimləyir. Bundan başqa hazırda insanlar üçün ideoloji rəmz rolunu oynayan Azərbaycan bayrağının 1/3 hissəsini tutan yaşıl rəng, rəsmən qəbul edilməsə də məlumdur ki, yaranmasında islamlaşma fikrini ifadə etmişdir.

Bu amillər belə bir sual yaradır: Konstitusion səviyyədə dövlətin dünyavi əsaslarına toxunmadan dinin rolunun təsbit edilməsi mümkündürmü?

Dövlətin dinə münasibəti bir qayda olaraq üç istiqamətdə təzahür edir.

Birincisi, fərdlərin və kütlələrin vicdan azadlığı. Fərdlərin vicdan azadlığı müəyyən bir dinin seçilməsini və bu seçim əsasən özünə düşən öhdəliklərin icrasında azadlığa malik olmağı, kütlələrin vicdan azadlığı isə dini əqidəyə uyğun şəkildə toplaşmağı, təşkilatlanmanı, sosial fəaliyyət proqramları hazırlamağı, öz inanclarını yayma azadlıqlarını ifadə edir.

İkinci istiqamət dövlətin milli siyasətində dinin rolu ilə müəyyən edilir. Bir sıra dövlətlərdə təhsil, səhiyyə, xeyriyyəçilik və digər ictimai sahələrdə fəal rol oynayan dini qurumlar bu yolla həmin sahələrdə dövlətin həyata keçirdiyi siyasətin mühüm elementi kimi çıxış edirlər. Dövlət ictimai həyatda dinin roluna müsbət yanaşaraq, bu istiqamətdə dini icmalarla əməkdaşlıq edir və sosial xidmətlərdə onların imkanlarından maksimum dərəcədə faydalanmağa çalışır. Əksinə, dövlət dini qurumların bu sahədəki fəaliyyətini milli siyasət üçün təhlükəli hesab etdiyi halda onların sosial xidmətlərdə iştirakını məhdudlaşdırır.

Üçüncü istiqamət isə, dövlətlə dinin qarşılıqlı münasibətlərində ifadə olunur. Bu halda dövlət ya hər hansı bir dini rəsmi olaraq tanıyaraq, onu siyasətinin əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevirir, ya da ki, dini hər kəsin şəxsi məsələsi hesab edərək, ona heç bir rəsmi status vermir [6, s. 2; 12, s. 9].

Dövlət-din münasibətləri modelləri müxtəlif təsnifatlar əsasında qruplaşdırılır. Ən ümumi şəkildə dövlət-din münasibətləri iki model: din və dövlətin ayrı olduğu model və din və dövlətin qarşılıqlı əlaqə şəraitində olduğu model şəklində təsnifləşdirilir [3, s. 20].

Bundan nisbətən daha geniş şəkildə, “dinə bağlı dövlət”, “dövlətə bağlı din” və “dinin döv-

lətdən ayrı olması” şəklində təsnifat aparılır [15, s. 12-13]. “Dinə bağlı dövlət”də teokratiya - dinin dövlət üzərində mütləq hakimiyyəti, “dövlətə bağlı din”də bunun əksinə olaraq, dövlətin din üzərində hakimiyyəti (totalitar dövlətlərdə olduğu kimi), sonuncu model isə dünyəviliyi - dinin dövlətdən ayrı olmasını və hər birinin digərinə nisbətində müstəqilliyini nəzərdə tutur.

Daha geniş çərçivədə yuxarıda qeyd edilən təsnifat bir neçə alt kateqoriyalara bölünərək teokratiya, bizantinizm, konkordat və dünyəvilik kimi modellər fərqləndirilir [15, s. 13].

Teokratik dövlətdə siyasi hakimiyyətlə dini hakimiyyət eyni şəxsin və qrupun əlində cəmləşir. Bu cür sistemlərdə ali dini rəhbər və ya hər kilsə başçısı (məsələn, Vatikanda Papa kimi) həm də dövlət başçısı funksiyasını icra edir [9, s. 23]. Teokratik dövlətlərdə əhalinin böyük əksəriyyətinin inandığı din rəsmi dövlət dini kimi qəbul edilərək digər azsaylı dinlərə nisbətində müəyyən imtiyazlara malik olur [15, s. 13].

Teokratik dövlətdən fərqli olaraq hansısa bir din rəsmən tanınmayaraq, sadəcə dövlət tərəfindən himayə edildikdə, bu **Bizantinizm və ya Sezaropapizm** adlanır. Bu halda dövlət öz siyasətini üstünlük verdiyi bu din istiqamətində həyata keçirir.

Dövlətlə dini qurumlar arasındakı münasibətlərin qarşılıqlı müqavilə əsasında tənzimləndiyi model **Konkordat** modeli adlanır. Həmin müqavilədə tərəflərin hər birinin səlahiyyət sahələri də müəyyənləşdirilir. Ədəbiyyatlarda bu modelə din ilə dövlətin ayrı-ayrılıqda müstəqil iqtidarlar olduqları halda birlikdə fəaliyyət göstərmələri (union) şəklində də tərif edilmişdir [9, s. 22].

Dünyəvi dövlət isə, dinlə dövlətin konstitusiyada müəyyən olunmuş şəkildə ayrıldığı və dövlətin din siyasətinin bərabərlik, din və vicdan azadlığı prinsiplərinə əsasən həyata keçirildiyi siyasi rejimlərə deyilir [15, s. 14]. Hüquqi aspektdən dinlə dövlətin ayrılması – diinyəvilik onu ifadə edir ki, dövlətin rəsmi qəbul olunmuş dini ideologiyası olmur, dövlət orqanlarının işində və təkilatlanmasında din iştirak etmir, təhsil din ilə bağlı olmur. Din xadimləri dövlət orqanlarına dini nümayəndələr kimi deyil, yalnız adi vətəndaşlar kimi seçilə bilərlər. Dini aidiyyətinə görə heç

kəsə üstünlük verilmir. Dövlət bütün dinlərə eyni meyarlardan yanaşır və onların hamısı üçün eyni fəaliyyət şərtləri yaradır [2, s. 95].

Hazırda əskər dünyəvi dövlətdə rəsmi dövlət dini mövcud olmur və heç bir etiqad məcburi və müstəsna xarakter daşımır. Belə dövlətlərdə din, onun kanonları və ehkamları, həmçinin dövlətin ərazisində fəaliyyət göstərən dini təşkilatlar dövlət quruluşuna, dövlət orqanları və onun vəzifəli şəxslərinin fəaliyyətinə təsir göstərə bilməz. Təhsil sistemi dini xarakter daşımır. Dünyəvilik yolunu seçən müsəlman dövlətlərində bir qayda olaraq mərkəzləşmiş ali dini orqan mövcud olmur və buna görə də institusional səviyyədə dinin dövlətə təsiri o qədər də aktualıq kəsb etmir.

Geniş yayılmış digər bir təsnifatda dövlətin həyata keçirdiyi milli siyasətdə dinlərə qarşı formalaşdırdığı mövqe əsas götürülür. Bu mövqe əsasında dövlət-din münasibətlərinin konfessional din siyasəti, ümumi olaraq dini siyasət və sekulyar dini siyasət kimi modelləri fərqləndirilir [6, s. 2-3].

Konfessional din siyasətinin həyata keçirildiyi ölkələrdə müəyyən bir din rəsmi dövlət dini kimi tanınır. Bir qayda olaraq əhalinin əksəriyyətinin mənsub olduğu din rəsmi din kimi qəbul edilir ki, bu da müəyyən qədər dövlətin dindən asılılı vəziyyətə düşməsinə gətirib çıxarır. Dövlət özü teokratik struktura malik olmaqla, dinə yönəlmiş siyasət aparır. Bu modelə ən bariz nümunə kimi, İran İslam Respublikası misal göstərilir. Bu ölkədə dini liderlər dövlətin siyasətində çox aktiv rol oynayırlar və dövlət strukturları İslam dininin ehkamlarına tabedirlər. Z.A. Əskərov isə İran İslam Respublikasının timsalında dinin dövlət hakimiyyətinə tam qarışmadığı, lakin rəsmi dinin olduğu və dinin dövlət orqanlarının fəaliyyətinə müxtəlif qanuni yollarla təsir etdiyi dövləti klerikal dövlət adlandırır [2, s. 96].

Konfessional din siyasəti daxilində də radikal və ya mötədil siyasət həyata keçirən dövlətlər fərqləndirilir.

Dini siyasət modelini digərlərindən fərqləndirən xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, bu modeldə dövlət siyasəti ümumi olaraq dinə bağlı olsa da, rəsmi şəkildə hər hansı bir dini əqidə ilə əlaqələndirilmir.

Dünyəvi (sekulyar) din siyasəti dinin dövlətdən ayrı olması prinsipinə əsaslanır. Bu model özü də liberal sekulyar və marksist sekulyar olmaqla iki yerə ayrılır. Liberal istiqamətli sekulyar din siyasəti fərqlərin və kütlələrin vicdan azadlıqlarını tam təmin edir. Dövlət həyata keçirdiyi milli siyasətdə dinin roluna əhəmiyyət verir və dini qrupların təhsil, səhiyyə, xeyriyyəçilik və başqa ictimai sahələrdə verə biləcəkləri töhfələri dəstəkləyir [4, s. 25]. Sekulyar din siyasətinin marksist modelində isə din cəmiyyəti geriə aparılan amil kimi qiymətləndirilir, dini qruplar və onların fəaliyyəti dövlət üçün təhlükə mənbəyi hesab edildiyi üçün məhdudlaşdırılır [6, s. 3]. Bu modeldə fərdi və kütləvi din və ifadə azadlıqları ya tamamilə qadağan edilir, ya da müəyyən dərəcəyə qədər məhdudlaşdırılır. Keçmiş Sovetlər İttifaqında “yenidənqurma” siyasətinə qədər bu model sərt şəkildə tətbiq olunmuşdur. Çin 1949-cu ildən başlayaraq bu modeli tətbiq etmiş, lakin 1978-ci ildə din və etiqad azadlığı maddəsini konstitusiyaya əlavə edərək dinə olan münasibətini dəyişmişdir. Hazırda Şimali Koreyada marksist sekulyar din siyasətinin həyata keçirildiyi ölkələr hesab edilir.

ABŞ-lı tədqiqatçı Ran Hirşl tərəfindən dövlət-din münasibətləri modellərinin daha geniş ümumiləşdirilmiş təsnifatı irəli sürülmüşdür [13, s. 423]. Həmin təsnifat əsasında aşağıdakı modellər fərqləndirilir:

- Ateist dövlət. Vaxtilə SSRİ, Çin və Efiopiya da tətbiq olunmuş bu model hazırda dünyanın heç bir ölkəsində tətbiq olunmur.
- Məcburedici sekulyarizm. Bu modelə Fransa və Türkiyə nümunə kimi göstərilir.
- Dövlətin dinə bitərəf yanaşması. Avropadan Amerika qitəsinə köçmüş mühacirlərin yaratdığı ABŞ dövlətində kilsə-dövlət münasibətləri Avropa təcrübəsindən fərqli formalaşmışdır. Çünki bura gələn mühacirlər əsasən öz ölkələrində dini cəhətdən təzyiq görən insanlar idi. Məhz bu amil ABŞ-da xüsusi dini modelin formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir.
- Zəif dini təşkilatlanma. Rəsmən tanınsa da, reallıqda simvolik şəkildə dövlət kilsəsinin fəaliyyət göstərdiyi bu model Almaniya, İngiltərə, Norveç, Danimarka, Finlandiya, İslandiya və s.

dövlətlərində yayılmışdır.

- Görünüşdə olmasa da, əslində bir məzhəb və ya dinin üstün olduğu model. Katolik kilsəsinin mühüm təsiri olan ölkələrdə yayılan bu modeldə (Latın Amerikasına ölkələri, İtaliya, İspaniya, Filippin, Polşa və Malta) bir sıra qanunlarında, xüsusilə də nikah, ailə, təhsil sferalarında katolisizmdən məniqlənmiş əhklamlar geniş tətbiq olunur.

- Müxtəlif mədəniyyətləri özündə birləşdirən ölkələrdə dövlət-din ayrımı. Bu modelə daha çox mirantlar tərəfindən salınmış kolonial dövlətlərdə (Kanada və CAR) rast gəlinir.

- Dini qrupların öz daxili hüquqlarına tabe olması. Əsasən Afrika və Asiyanın bəzi ölkələrində (Nigeriya, Keniya, Malayziya, Hindistan, İsrail və s. yayılmış bu modeldə kimi nikah, ailə, cənazə kimi məsələlərdə hər dini qrup öz daxili normalarını rəhbər tutur.

- Güclü təşkilatlanma. Teokratik konstitusiya quruluşu da adlandırılan bu modeldə¹ dini əhklamlar konstitusiya normalarının bazası rolunu oynayır. Bu model İran, Pakistan, Misir, Qətər, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və Səudiyyə Ərəbistanı kimi ölkələrdə yayılmışdır.

Digər bir daha geniş təsnifata əsasən dövlət-din münasibətləri modelləri aşağıdakı növlərə bölünür:

- konfessional (İran, Səudiyyə Ərəbistanı, Əfqanıstan, Sudan);

- ümumi olaraq dini (ABŞ və İndoneziya);

- rəsmi tanınan din (İngiltərə, Danimarka, Norveç);

- liberal sekulyar (Hollandiya, Türkiyə, Hindistan, Gana)

- marksist sekulyar (Çin, Albaniya, keçmiş SSRİ, Şimali Koreya) [10, s. 10-11].

Bu yanaşmada əsas fərqləndirici xüsusiyyət rəsmən tanınan din modelinin mövcud olmasıdır. Rəsmən tanınan din modelinin qəbul edildiyi ölkələr tamamilə dünyəviləşmiş olsa da, müəyyən bir dini ənənə dövlət dini kimi tanınır. Lakin, həmin o rəsmi din və ya kilsə dövlət tərəfindən həyata keçirilən siyasətdə demək olar ki, heç bir rol malik deyillər [10, s. 10]. Məsələn, İngiltərədə Anglikan Kilsəsi dövlətin rəsmi dinidir və Kilsə qanununa görə, Kraliçə hələ də Kilsənin rəhbəri-

dir [14, s. 153]. Ancaq hazırda dövlətin siyasəti tamamilə dünyəvi xarakter daşıyır və kilsə ilə dövlətin əlaqəsi o qədər də güclü deyil. Məhz bu xüsusiyyəti rəsmi tanınan din modelini konfessional modeldən fərqləndirir.

Dövlət-din münasibətləri modellərinin geniş yayılmış universal bir təsnifatı iki əsas meyarə əsaslanır.

1) dinin dövlət siyasətində rolunun olub-olmaması;

2) konstitusiya səviyyəsində dinin dövlət və ya hökumət tərəfindən rəsmi şəkildə tanınıb-tanınmaması

Bu iki meyar əsasında dörd fərqli dövlət-din modeli fərqləndirilir: dini dövlət və dini siyasət, dünyəvi dövlət və sekulyar siyasət, dini dövlət və sekulyar siyasət və dünyəvi dövlət və dini siyasət [8, s. 193].

Dini dövlət və dini siyasət. Dinin ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrinə təsir etdiyi, rəsmi din modeli olan belə dövlətlərdə dini siyasətin mövcudluğu ehtimal olunur. Dini qruplar arasında gərginlik meydana gəldikdə isə, onların fəaliyyəti məhdudlaşdırılır, dövlət mümkün təhlükələrə qarşı siyasi təzyiqlər mexanizmlərindən istifadə edir [8, s. 193-194]. Buraya katoliklisizmin rəsmi din hesab edildiyi dövrlərdə digər dini əqidələrin sıxışdırıldığı Latın Amerikasına ölkələri (Braziliya, Qvatemala), həmçinin Şimali İrlandiya və İsrail dövlətləri aid edilir.

Dünyəvi dövlət və sekulyar siyasət. Bir sıra qərbi Avropa ölkələrində (Almaniya, Fransa, İtaliya) xristian demokratların və buna oxşar dini adlı partiyaların olmasına baxmayaraq, dövlət siyasəti dünyəvi xarakter daşıyır. İsveç dövləti 2000-ci ildən sonra lüteran kilsəsi ilə əlaqələrini kəsdikdən sonra bu modelə aid edilməyə başlamışdır.

Dünyəvi dövlət və sekulyar siyasətin əks modeli kimi **dini dövlət və sekulyar siyasət** modeli çıxış edir. Bu modeli üç formada mövcud olur:

- rəsmi dinin simvolik xarakterli olması. Bu halda dini dövlətin sekulyar siyasəti, bir qayda olaraq, dini sahəyə əhəmiyyət verməməsi ilə müşayiət olunur. Lüteranlıq 2000-ci ilə kimi İsveçdə rəsmi din hesab olunsa da, nə ictimai, nə də ki siyasi həyatda dövlətin həyata keçirdiyi sekulyar

siyasətə müdaxilə edə bilmirdi.

- dinin dövlətin legitimliyinin təmin edilməsində mühüm mənbə olması. Bu dövlətlərdə dövlətin rəsmi dini ideologiyası mövcud olsa da, digər etiqadlara münasibətdə tolerantlıq müşahidə olunur. Katolisizmin hakim din olduğu bəzi Latın Amerikasına dövlətlərini və İslam dinin rəsmi dövlət dini hesab edildiyi Yaxın Şərq ölkələri bu modelə aid edilir. Bu dövlətlərdə dövlətin siyasi-ictimai həyatda həyata keçirdiyi sərt siyasətin məqsədi cəmiyyətin dini ehtiyaclarını təmin etməkdən və ya cəmiyyətdə mövcud olan dini vəziyyəti tamamilə nəzarət altına almaqdan ibarətdir.

- Sintetik din. Burada dövlət dini hərəkətlərin siyasi fəaliyyətlərinin qarşısını almaq üçün xüsusi bir etiqad sistemi təbliğ edir. Məsələn, İndoneziyada dövlət çoxsaylı müsəlman, xristian, hindli, buddist və animist əqidələrə mənsub olan vətəndaşlar arasında dini zəmində mümkün toqşmaların qarşısını ammaq üçün "Pankasila" adlanan ideologiya təbliğ etmişdir [8, s. 197].

Dünyəvi dövlət və dini siyasət. Bir çox dövlətlər (ABŞ, Hindistan, Yaponiya, Polşa kimi) konstitusion səviyyədə "dünyəvi dövlət" prinsipini bəyan etsə də, dini icmaların ictimai fəaliyyətlərinə şərait yaradaraq, onları dəstəkləyirlər. Mahiyyətcə bu model yuxarıda qeyd edilən "ümumi olaraq dini siyasət" modelinə uyğundur. Bu modeldə dövlət və din bir-biri ilə həm əməkdaşlıq, həm də rəqabət içərisində ola bilərlər. Dövlət mexanizmində hər hansı bir dini əqidə rəsmən tanınmasa da, müəyyən bir dini siyasət mövcud olur və bu dövlətin dünyəvi əsaslarına hər hansı formada təhlükə yaratmır. Bəzən, siyasi xadimlər də təbliğat kampaniyalarını dini əqidə istiqamətində formalaşdırırlar. Lakin, bu zaman həm fərqli dini ənənələr, həm də din ilə dünyəvilik arasında bitərəfliyi qorumağa cavabdeh olmalıdırlar [8, s. 198-199].

SSRİ-nin dağılmasından sonra dünyəvi dövlət siyasətini bəyan edən, Azərbaycan Respublikasında da dünyəvi dövlət və dini siyasət modelinin elementlərinə rast gəlmək mümkündür. Tədqiqatçı Aşaf Qənbərov düzgün olaraq eyd edir ki, Azərbaycan dövləti son illər radikal dini cərəyanların qarşısının alınması məqsədilə dövlət səviy-

yəsində dini maarifçilik fəaliyyəti həyata keçirməyə və bu çərçivədə ənənəvi dini cərəyanlara maddi yardımlarla dəstək verməyə başlamışdır. Müəllif bu fəaliyyətləri dünyəvi dövlətin dini siyasət həyata keçirməsinin gözəl bir örnəyi hesab edir [4, s. 27]. Qeyd edilənlərdən əlavə hesab edirik ki, aşağıdakı amillər də ölkəmizi "dünyəvi dövlət və dini siyasət" modelinə aid etməyə əsas verir: islam dini ehkamlarının əhali arasında güclü təsirə malik olması, insanlar arasında münasibətlərin tənzimlənməsində hüquq normaları ilə yanaşı din, əxlaq və adətlərin əhəmiyyətli rol oynaması;

- dövlətin islam dini ilə yanaşı, digər konfessiyalara da hörmətlə yanaşması, rəsmi səviyyədə dinlərarası tolerantlıq siyasətinin həyata keçirilməsi;

- dini bayramların rəsmi səviyyədə qeyd edilməsi;

- ölkədə fəaliyyət göstərən əsas dini quruma – Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinə legitim status verilməsi;

- insanların dini ibadətlerini sərbəst şəkildə həyata keçirməsinə loyallaşdırılması. Bir sıra hallarda isə bu loyallıq işçilərin əmək intizamını pozmasına belə şamil olunur (məsələn, işçilərin cümə namzalarına getməsi, Aşura vaxtı günün birinci yarısında işdə olmama və s.)

Beləliklə, dövlət-din münasibətlərinə dair yuxarıda qeyd edilən müxtəlif yanaşmaların təhlili əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, hazırda müəlliflər arasında vahid qəbul edilmiş təsnifat mövcud deyildir. Təqdim edilən modellərin hər biri onu təqdim edən müəlliflərin subyektiv yanaşmasına, içərisində olduğu dini mühitə, yaşadığı ölkələrdə tarixən formalaşmış olan dini və siyasi ənənələrin təcrübəsinə əsaslanır. Ümumiliklə müəlliflərin mövqeləri bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənmir, bəzən ortaq cəhətlərə malik olur.

Aparılmış təhlillər əsasında belə nəticəyə gələ bilərik ki, SSRİ-nin dağılmasından sonra dünyəvi dövlət siyasətini bəyan edən, Azərbaycan Respublikasında tam sekulyar deyil, ədəbiyyatlarda qeyd edilən "ümumi olaraq dini siyasət" və ya "dünyəvi dövlət və dini siyasət" modelinin elementlərinə rast gəlmək mümkündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. [Elektron resurs]: www.e-qanun.az: Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası URL: <http://www.e-qanun.az/framework/897>
2. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ / Dərslk / Z.A.Əsgərov;.-Bakı: Bakı Universiteti, - 2011.- 760 s.
3. İsmayilov M. Bəzi Avropa ölkələrində dövlət-din münasibətləri // Dövlət və Din - № 01 (48) Yanvar – Fevral, 2017
4. Qənbərov A. Dövlət-din münasibətləri: fərqli modellər və siyasətlər // Dövlət və Din - № 02 (49) Mart - Aprel 2017, s. 22-27
5. Клименко Е.Н. Взаимоотношения государства и религиозных объединений в Российской Федерации: конституционно-правовые аспекты : автореф. дис. канд. юрид. наук. – М., 2017. – 29 с.
6. Carl F.Hallencreutz, David Westerland. Questioning the Secular State: The World wide Resurgence of Religion in Politics (ed. David Westerland). London: Hurst and Company, 1996
7. Church and State in Contemporary Europe: The Chimera of Neutrality / Editors John Madeley, Zsolt Enyedi. London: Frank Cass, 2003
8. Demerath N.J III. Crossing the Gods: World Religions and Wordly Politics. New Jersey and London: Rutgers University Press, New Brunswick, 2001
9. Jacques Robert. Batıda Din-Devlet İlişkileri: Fransa Örneği. 1. Basım. İstanbul: İz Yayıncılık, 1998
10. Jeff Haynes. Religion in Global Politics. London: Pearson Longman, 1998
11. Jose Casanova. Public Religions in The Modern World. Chicago: The University of Chicago Press, 1994
12. Özlem Ülker. Sosyolojik Bakış Açısıyla Din-Devlet İlişkileri: ABD-Fransa Karşılaştırması. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: 2010
13. Ran Hirschl. "Comparative constitutional law and religion", Comparative Constitutional Law, ed. Tom Ginsburg, Edward Elgar Publishing, Inc., Massachusetts, 2011
14. Rebecca Catto, Grace Davie. İngiltere / Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi (ed. Ali Köse-Talip Küçükcan). İstanbul: İSAM Yayınları, 2008, , s. 153
15. Ünver Günay, Harun Güngör, Vehbi Ecer. Laiklik, Din ve Türkiye. Ankara: Adım Yayınları, 1997

Samaya Habibova**Approaches to state-religious relations in modern times**

The article explores approaches to state-religious relations in modern times. Based on an analysis of various approaches to this relationship, the author concludes that now there is no single classification between the researchers on this issue.

Based on the study, the author comes to the conclusion that in the Republic of Azerbaijan, which declared the policy of a secular state after the collapse of the USSR, there is not complete secularism, here you can meet elements of models referred to in literature as "general religious policy" or "secular state and religious policy"

Самая Габимова**Подходы к государственно-религиозным отношениям в современности**

В статье исследованы подходы к государственно-религиозным отношениям в современности. На основе анализа различных подходов по этим отношениям автор приходит к выводу что, сейчас между исследователями не существует единой классификации по этому вопросу.

На основании исследования автор приходит к выводу что, в Азербайджанская Республика объявившая политику светского государства после развала СССР, в действует не полный секуляризм, тут можно встретит элементы моделей именуемых в литературе как «общая религиозная политика» или «светское государство и религиозная политика».